

*М. І. Федін**викладач кафедри теорії та історії держави і права, конституційного та міжнародного права
Львівського державного університету внутрішніх справ***ОСОБЛИВОСТІ ПРАВОВОГО СТАТУСУ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ В ПОЛЬЩІ (1921–1939 РР.)**

Розпочавши процес реформування українського законодавства, українська влада поставила перед собою завдання гуманізації суспільного життя, забезпечення дотримання основних прав і свобод людини та громадянина, приведення українського законодавства у відповідність до міжнародних договорів та законодавства Євросоюзу. До основоположних прав людини належить право на свободу совісті й віросповідання. Власне тому перед державою стоїть необхідність врегулювання правового становища релігійних організацій, що знаходяться на її території, враховуючи при цьому поліконфесійність українського народу, його виражені особливості культури та духовності.

У нагоді може стати аналіз законодавства Польської держави міжвоєнного періоду (1918–1939 рр.).

В умовах тоталітарного Радянського Союзу задекларована проблема практично не досліджувалася вітчизняною марксистсько-ленінською наукою. Лише українськими дослідниками, які проживали за кордоном, опубліковано декілька праць, що були присвячені історичним аспектам проблеми [6; 8; 12].

Значно більше уваги проблемі правового статусу Православної церкви приділяли польські науковці як міжвоєнного періоду, так і часів Польської Народної Республіки [17; 18; 21]. Однак правові аспекти взаємовідносин Православної церкви з Польською державою висвітлені в них лише епізодично та з явними елементами заідеологізованих стереотипів. Лише окремі польські дослідники, зокрема М. Папезинська-Турек, у своїх роботах показували намагання Польської держави перетворити Православну церкву на інструмент асиміляційної політики українського населення [20].

Нині сучасними вітчизняними дослідниками опубліковано низку праць з історії Польщі та українсько-польських стосунків міжвоєнного періоду [1; 2]. Однак правові аспекти проблеми в них розглядаються переважно в історичному контексті. Вищезазначене дозволяє стверджувати, що ця проблема ще не знайшла належного висвітлення у вітчизняній правовій науці.

Актуальність і недостатнє висвітлення проблеми вітчизняною правовою наукою зумовлює мету дослідження проблеми: 1) проаналізувати праці вітчизняних і зарубіжних науковців, присвячених цій проблемі; 2) здійснити правову

оцінку законодавчої бази Польської держави у сфері державно-релігійних відносин у період 1921–1939 рр.; 3) висвітлити процес оформлення правового статусу Православної церкви в умовах становлення Польської держави.

Православна церква в міжвоєнній Польщі була другою за величиною після Римо-католицької церкви. За переписом, який був проведений у 1921 р., на етнічних українських землях у складі Польської держави проживало 2 млн 7 тис. українців, зокрема в Західній Україні – 1 млн 50 тис., у Підляшші – 257 тис., у Холмщині – 263 тис., на Поліссі – 437 тис. [13, с. 9]. Більшість православного духовенства мала проросійські настрої та вороже ставилася як до відродженої Польської держави, так і до національних прагнень українського населення. Мета, яку ставили вищі ієрархи Православної церкви в Польщі на чолі з митрополитом Діонісієм, була очевидною: приєднання її в лоно Російської православної церкви. Вони, як наслідок, захищали російський характер церкви, вживання російської мови під час виконання релігійних обрядів та навчання в духовних закладах [1, с. 89]. На початку 20-х рр. частина існуючих на теренах Польщі єпархій продовжували підпорядковуватися Московському патріархату. За таких обставин польська влада змушена була прискорити процес врегулювання правового становища Православної церкви та відокремлення її від Московського патріархату.

Зосередивши у своїх руках владу, Націонал-демократична партія Польщі проводила політику національної асиміляції. Згідно із цією політикою національні меншини Польської держави повинні бути підпорядковуватися польським державним інтересам. Політика «асиміляції» непольського населення мала здійснюватися шляхом нав'язування національними меншинам польської мови, освіти, католицизму, польської культури. На думку політичних еліт Польщі, це мало завершитися процесом повної колонізації української національної меншини [5, с. 204].

Необхідно зазначити, що формування правового статусу Православної церкви розпочалося на початку 20-х рр. ХХ ст., причому основна увага була зосереджена на організаційному оформленні Православної церкви в межах Польщі та її відокремленні від московського центру. Правовий статус і структура Православної церкви визначалася й регулювалася низкою урядових

і церковних документів, прийнятих впродовж 1920-х – 1930-х рр. до й після проголошення її автокефалії 17 вересня 1925 р.

У «Патріаршому і Синодально-канонічному Томосі Вселенської Царгородської Патріархії від 13 листопада 1924 р. про признання Православної церкви в Польщі Церквою Автокефальною» Вселенський Патріарх Григорій VII затвердив незалежність в управлінні Православної церкви в Польщі [7, с. 611]. У документі зазначалося: «...визнаємо автокефальну організацію Православної Церкви в Польщі й уділяємо їй Наше благословення, аби від цього часу управлялась, як незалежна й автокефальна сестра, відповідно чинів і із необмеженими правами» [4, с. 1–2]. Автокефалія Православної церкви в Польщі була визнана всіма помісними православними церквами, крім Російської Православної церкви.

У процесі автокефалізації Православної церкви уряд Польської держави в 1922 р. видав «Тимчасові правила про відношення уряду до Православної церкви у Польщі» [6, с. 117]. Треба наголосити на застереженнях, які стосувалися правових підстав прийняття «Тимчасових правил» та форми їх видання. Конституція Польщі, що була прийнята 17 березня 1921 р., чітко визначила, що відносини між державою й окремою релігійною організацією мають бути оформлені у вигляді закону (ст. 115). Це суперечило конституційним нормам, оскільки «Тимчасові правила» було видано розпорядженням міністра [6, с. 119]. Можна лише констатувати, що їх впровадження обумовлювалося винятково намаганням польських властей якнайшвидше розв'язати проблему взаємовідносин із Православною церквою на свою користь. Однак православне духовенство продовжувало захищати російський характер церкви, вживання російської мови під час виконання релігійних обрядів і навчання. Польська влада вважала, що єпископат Православної церкви, повністю від них залежний, не прагне реформувати церковне життя, оскільки до її керівництва можуть прийти українці [2, с. 247].

Згідно з «Тимчасовими правилами» на чолі Православної церкви повинен був стояти синод у складі всіх єпископів на чолі з екзархом-митрополитом. «Тимчасові правила» забезпечували Польській державі можливість впливати на внутрішнє життя Православної церкви, зокрема на процес призначення вищих ієрархів церкви та місцевого духовенства. Утворення нових парафій та єпископських посад мало відбуватися за погодженням із відповідними державними органами. Майно Православної церкви вважалося державним майном (на відміну від майна Римо-католицької церкви). Запроваджувалося обов'язкове використання польської мови в діловодстві та навчанні в православних духовних семінаріях. Ду-

хівництву було гарантовано право користування церквами, житловими та господарськими будівлями при сакральних спорудах, а також виділені для православних парафій угіддями [10, с. 63].

Оприлюдненню «Тимчасових правил» передувала ухвала Ради міністрів від 1922 р., згідно з якою була сформована комісія для опрацювання проекту закону, який би містив основи організаційної діяльності Православної церкви. Результатом роботи мало бути прийняття «Закону про відношення держави до Православної церкви». У зв'язку з політичними обставинами та розбіжностями в поглядах між польською владою та духовенством Православної церкви цей документ було прийнято аж у 1938 р. [15, с. 56].

Серед дражливих проблем варто виділити процес оформлення правового статусу майна Православної церкви. На сакральні об'єкти Православної церкви в цей час претендувала й Римо-католицька церква, оскільки велику кількість святинь у неї було відібрано російським царським урядом після 1864 р. [15, с. 52]. Декретом від 16 грудня 1918 р. рухоме й нерухоме церковне майно, яким користувалося православне духовенство, перейшло у власність Польської держави [19, с. 110]. Цей документ свідчив про те, що Православна церква не була власником майна, яким безпосередньо користувалася. Одночасно Православна церква стала стороною в майнових спорах (землі, будинки), на які претендували також Римо-католицька церква та Польська держава.

Римо-католицька церква за повного потурання польської влади повертала собі майно шляхом ревіндикації православних сакральних споруд. Вітчизняні дослідники, які розробляли вказану проблематику, виділяють три етапи цього процесу: 1918–1924 рр., 1929–1934 рр. та 1934–1939 рр. [10; 11; 20]. Ревіндикація розпочалася відразу після вступу польських військ на терени, які населяли православні. Правою підставою для цих «акцій» став Декрет від 16 грудня 1918 р. та розпорядження Комісара Східних Земель від 22 жовтня 1919 р. [14, с. 31]. Проте це стосувалося лише святинь, які були відібрані в католиків владою Російської імперії, усі інші дії можна без сумніву визнати неправовими (близько 68% церков були відібрані без будь-яких на це правових підстав) [23, с. 123].

Крім того, у 1919 р. Міністерство віросповідань і громадської освіти Польщі розпорядилося, щоб недючі православні церкви були зачинені й опечатані, а ключі від них перебували на зберіганні в найближчих відділах поліції [11, с. 248]. Рішення про подальшу долю цих храмів влада мала прийняти пізніше. Унаслідок цього в 1919 р. було захоплено майже 400 церков, а в наступні роки (до 1925 р.) – біля 500 об'єктів [9, с. 69]. Процес ревіндикації відбувався, як правило, за ініціативи

місцевої влади або за її «тихого» сприяння. Спирні питання, що виникали щодо правового статусу майна Православної церкви, на думку вищого православного духовенства, треба було вирішувати шляхом прийняття відповідного закону.

На початку 1924 р. на Холмщині та Підляшші дійшло до кривавих сутичок між православним і католицьким населенням. Методи, за допомогою яких здійснювалася ревідикація, були різними. Так, лише на Холмщині і Підляшші було зачищено 104 храми, знесено 55, спалено 36 і висвячено на католицькі 137 об'єктів Православної церкви [21, с. 75]. Ревідикація першого періоду здійснювалася Римо-католицькою церквою за сприяння польської влади та з метою повернення православних святинь у власність католиків і припинення душпастирської роботи православного духовенства. Крім того, вона змусила вищих ієрархів Православної церкви підкоритися польським властям. Потрібно наголосити на тому, що перша фаза ревідикації була зупинена внаслідок протестів міжнародної громадськості.

Початок другого етапу ревідикацій розпочався в 1929 р. судовими процесами, позивачем у яких виступила Римо-католицька церква в особі свого єпископату. Католицьке духовенство вимагало повернення храмів, парафіяльних будівель і церковної землі. Воно висунуло претензії щодо 724 православних храмів. Якщо врахувати, що кількість православних церков у Польщі в цей період становила 1 169, то зрозуміло, що означала втрата понад 700 культових споруд [9, с. 71].

Католицьке духовенство, мотивуючи свої позови, вказувало на те, що вказані храми та майно в минулому належали римо- чи греко-католикам, а російський уряд відібрав їх і передав православним. Ще одним аргументом позивачів було те, що ці храми, землі та майно необхідні для задоволення релігійних потреб римо-католицького населення, яке проживало на східних землях Польщі. Безпідставність цього твердження виявилася очевидною: у 65 місцевостях, де збиралися повернути католикам православні церкви, вони просто не проживали; у 73 – їх було не більше 5%; у 76 – не більше 20% [9, с. 71].

На чолі Православної церкви в Польщі стояв митрополит Діонісій. Він і очолив процес захисту майна православних. Безпосередню участь у судових процесах брав завідувач правничого відділу митрополії К. Ніколаєв [9, с. 72]. Єпархіальні комітети для оборони прав Православної церкви, які створювалися відповідно до рішення Синоду від 22 березня 1930 р., очолювали правлячі єпископи. Остаточне рішення в цій справі (на користь православної церкви) Верховний суд Польщі ухвалив 20 листопада 1933 р. Згідно з ним передача православних церков римо-католицькому духовництву могла відбуватися лише в окремих випадках і на

основі рішень світської влади. Оскільки це рішення вищої судової інстанції спиралося на розпорядження комісара східних земель від 22 жовтня 1919 р., то в ньому йшлося лише про повернення колишніх римо-католицьких церков, які російський уряд свого часу передав православним [9, с. 72]. Католицька церква втрачала можливість претендувати на колишні греко-католицькі церкви. Однак варто зазначити, що процес ревідикації продовжувався аж до початку Другої світової війни, а наприкінці 30-х рр. набув ще більших масштабів.

Декрет Президента Польської держави «Про відношення держави до Польської Автокефальної Православної Церкви» був виданий 18 листопада 1938 р. Ним остаточно врегульовувався правовий статус Православної церкви. Першочерговими причинами його видання стала необхідність врегулювання конфліктів між представниками різних конфесій, які були спричинені конфіскацією та руйнуванням храмів на Холмщині та Підляшші.

Декретом вводилася офіційна назва «Польська Автокефальна Православна Церква», що мало на меті підкреслити національну приналежність цієї церкви до Польської держави, відмежовуючи її від православних церков в інших державах [14, с. 34]. Декретом надавалася можливість користування та розпорядження майном органам Православної церкви, які мали бути визначені у внутрішньому статуті церкви. Їм надавалося право набувати, володіти, розпоряджатися, відчужувати рухоме та нерухоме майно згідно із чинним законодавством, а також представляти власні інтереси у взаємовідносинах із державними органами [16]. Однак існували й певні обмеження, а саме окремі дії треба було погоджувати з Міністерством віросповідань і громадської освіти.

Митрополит Діонісій 8 листопада 1938 р. подав міністрові віросповідань і громадської освіти затверджений Синодом внутрішній статут Православної церкви для погодження його з польськими властями. Розпорядження щодо його затвердження було опубліковано 30 грудня 1938 р. Обидва акти беззаперечно мали важливе історичне значення як для Православної церкви, так і для Польської держави. Вони поклали край тимчасовості правового становища Православної церкви та легалізували незалежність цієї релігійної організації від православних церков в інших державах.

Правовий статус майна Православної церкви на законодавчому рівні польським сеймом було закріплено 23 червня 1939 р. Закон закріпив за Православною церквою право власності на майно та речові права, які станом на 19 листопада 1939 р. перебували в її володінні та стосовно яких не було претензій із боку польських державних органів [22].

На території відродженої Польської держави проживали численні національні меншини з неідентичною ментальністю й високим рівнем релігійності, що обумовлювало необхідність створення ефективних важелів впливу в конфесійній сфері, а саме формування власного конфесійного законодавства, дотримуючись при цьому укладених Польщею міжнародних договорів. У період з 1921 р. по 1939 р. було прийнято декілька нормативних актів, як законів, так і підзаконних нормативно-правових актів, які регулювали діяльність Православної церкви в Польській державі. Однак у Польщі права та свободи як Православної церкви в цілому, так і її вірних зокрема не дотримувалися, а в окремих випадках грубо порушувалися. Концепція взаємовідносин держави та Православної церкви формувалася впродовж усього міжвоєнного двадцятиріччя, і про завершену цілісну програму можна говорити лише під кінець існування Польської держави.

Література

1. Біланіч І. Еволюція Української православної церкви в 1917–1942 роках: автономія чи автокефалія / І. Біланіч. – пер. з лат. – Львів : Астролябія, 2004. – 312 с.
2. Власовський І. Православна церква і майбутній сейм та сенат Речі Посполитої / І. Власовський // Церква і нарід. – 1935. – Ч. 12. – С. 350–354.
3. Гетьманчук М. Між Москвою та Варшавою: українське питання у радянсько-польських відносинах міжвоєнного періоду (1918–1939 рр.) / М. Гетьманчук. – Львів : Видавництво Національного університету «Львівська Політехніка», 2008. – 432 с.
4. Духовна бесіда. – Варшава, 1925. – Ч. 19–20. – 50 с.
5. Крамар Ю. Основні засади національної політики «санації» на Волині у міжвоєнний період / Ю. Крамар // Наукові записки. Серія «Історичні науки». – Острог : Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2003. – № 3. – С. 204–211.
6. Купранець О. Православна церква у міжвоєнній Польщі 1918–1939 / О. Купранець. – Рим, 1974. – 209 с.
7. Мартирологія українських церков : у 4 т. – Торонто ; Балтимор : Смолоскип, 1987. – Т. 1 : Українська Православна Церква. – 1987. – 1207 с.
8. Млиновецький Р. Нариси з історії українських визвольних змагань 1917–1922 рр. (Про що «історія мовчить») : у 2 т. / Р. Млиновець. – Торонто : Basilian Press, 1973. – Т. 2. – 1973. – 670 с.
9. Стоколос Н. Конфесійно-етнічні трансформації в Україні (XIX – перша половина XX ст.) / Н. Стоколос. – Рівне : Ліста, 2003. – 480 с.
10. Стоколос Н. Політика урядів міжвоєнної Польщі (1918–1939 рр.) щодо православної церкви й українців / Н. Стоколос // Український історичний журнал. – 2005. – № 5. – С. 59–81.
11. Цельняк І. «Переселенці»: тисячолітня дорога Холмщини, Підляшшия і Лемківщини. Історична розповідь / І. Цельняк. – Львів : Край, 2009. – 412 с.
12. Шелухин С. Варшавський договір між поляками й С. Петлюрою 21 квітня 1920 р. / С. Шелухин. – Прага : Нова Україна, 1926. – 40 с.
13. Шиманович І. Західна Україна. Територія і населення. Статистична розвідка / І. Шиманович. – К., 1926. – 21 с.
14. Bendza W. Regulacja kościelnych spraw majątkowych na przykładzie Kościoła prawosławnego w Polsce / W. Bendza. – Warszawa : Wolters Kluwer, 2009. – 300 s.
15. Chojnovski A. Koncepcje polityki narodowościowej rządów polskich w latach 1921–1939 / A. Chojnovski. – Wrocław ; Warszawa ; Kraków ; Gdańsk : Zakł. nar. im. Ossolińskich ; Wydawnictwo PAN, 1979. – 262 s.
16. Dekret Prezydenta Rzeczypospolitej o stosunku Państwa do Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://isap.sejm.gov.pl/DetailsServlet?id=WDU19380880597>.
17. Krasowski K. Związki wyznaniowe w II Rzeczypospolitej. Studium historycznoprawne / K. Krasowski. – Warszawa-Poznań : Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1988. – 355 s.
18. Kumaniecki K. Odbudowa państwowości polskiej. Najważniejsze dokumenty 1912 – styczeń 1924 r. / K. Kumaniecki. – Warszawa ; Kraków : Książka i Wiedza, 1924. – 728 s.
19. Myslek W. Kościół katolicki w Polsce w latach 1918–1939. Zarys historyczny / W. Myslek. – Warszawa : Książka i Wiedza, 1966. – 672 s.
20. Papierzyńska-Turek M. Między tradycją a rzeczywistością. Państwo wobec prawosławia : 1918–1939 / M. Papierzyńska-Turek. – Warszawa : PWN, 1989. – 476 s.
21. Srokowski K. Sprawa narodowości na kresach wschodnich / K. Srokowski. – Kraków, 1924. – 56 s.
22. Ustawa z dnia 23 czerwca 1939 r. o uregulowaniu stanu prawnego majątków Kościoła Prawosławnego [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://isap.sejm.gov.pl/VolumeServlet?type=wdu&rok=1939&num er=057>.
23. Wislocki R. Uposażenie Kościoła i duchowieństwa katolickiego w Polsce 1918–1939 / R. Wislocki. – Poznań, 1981. – 234 с.

Анотація

Федін М. І. Особливості правового статусу Православної церкви в Польщі (1921–1939 рр.). – Стаття.

Досліджується правовий статус Православної церкви в 1921–1939 рр. Проаналізовано політику національної асиміляції, яка проводилася польською владою. Охарактеризовано процес автокефалізації Православної церкви в міжвоєнній Польщі. Проведено правовий аналіз статей «Тимчасових правил про відношення уряду до Православної церкви у Польщі», які були прийняті в 1922 р. Досліджено міжнародні правові акти, що були підписані польськими властями та гарантували перелік прав національним меншинам і релігійним об'єднанням, які знаходилися на території Польщі. Окремо виділено проблему оформлення правового статусу майна Православної церкви в міжвоєнній Польщі. Дано правову оцінку ревіндикаційним акціям, що проводились щодо православних храмів на території міжвоєнної Польщі в 1918–1939 рр. Проаналізовано Декрет Президента Польської держави «Про відношення держави до Польської Автокефальної Православної Церкви», яким було закріплено офіційну назву Православної церкви й остаточно врегульовано правовий статус Православної церкви.

Ключові слова: Православна церква, Польська держава, правовий статус, ревіндикація, релігійні об'єднання.

Аннотация

Федин М. И. Особенности правового статуса Православной церкви в Польше (1921–1939 гг.). – Статья.

Исследуется правовой статус Православной церкви в 1921–1939 гг. Проанализирована политика национальной ассимиляции, которая проводилась польскими властями. Охарактеризован процесс автокефализации Православной церкви в межвоенной Польше. Проведен правовой анализ статей «Временных правил об отношении правительства к Православной церкви в Польше», принятых в 1922 г. Исследованы международные правовые акты, подписанные польскими властями и гарантирующие перечень прав национальным меньшинствам и религиозным объединениям, которые находились на территории Польши. Отдельно выделена проблема оформления правового статуса имущества Православной церкви в межвоенной Польше. Дана правовая оценка ревиндикационным акциям, которые проводились в отношении православных храмов на территории межвоенной Польши в 1918–1939 гг. Проанализирован Декрет Президента Польского государства «Об отношении государства к Польской Автокефальной Православной Церкви», который закрепил официальное название Православной церкви и окончательно урегулировал правовой статус Православной церкви.

Ключевые слова: Православная церковь, Польское государство, правовой статус, ревиндикация, религиозные объединения.

Summary

Fedin M. I. Peculiarities of the legal status of the Orthodox Church in the Poland (1921–1939). – Article.

There is currently being investigated the legal status of the Orthodox Church with in the period of 1921–1939. There has been analyzed the policy of national assimilation pursued by the Polish government. There has been characterized the process of autocephalization of the Orthodox Church in the inter-war Poland. There was carried out the legal analysis of the articles of “The temporary rules of the attitude of government to the Orthodox Church in Poland”, adopted in 1922. There have been investigated the international legal acts, which were signed by Polish authorities and guaranteed the list of rights to the national minorities and religious communities located on the territory of Poland. There has been separately out lined the problem of registration of the legal status of the property belonging to the Orthodox Church in the inter-war Poland. There was given a legal evaluation of there vindicational movements taking place in regard to the Orthodox churches on the territory of the inter-war Poland within the period of 1918–1939. There was analyzed the Decree of the President of Poland “On attitude of the state to the Polish Autocephalous Orthodox Church”, according to which there was fixed the official name of the Orthodox Church.

Key words: Orthodox Church, State of Poland, legal status, revindication, religious associations.